

Impact Factor – 6.261 | Special Issue - 179 | April 2019 | ISSN – 2348-7143
UGC Approved Journal List No. 40705

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

**GREATEST PHILOSOPHER
DR. BABASAHEB AMBEDKAR**

- EXECUTIVE EDITOR OF THE ISSUE -

Dinesh R. Jaronde

- CHIEF EDITOR -

Dr. Dhanraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

५६.	बहूत तत्वज्ञानी-श्री. बाबासाहेब आम्बेडकर	११५
	डॉ. सौ. अबोली रजनीश व्यास (सावदेकर)	
५७.	डॉ. बाबासाहेब, आंबेडकर आणि 'अस्पृश्यता निर्मूलन'	११८
	सहा. प्रा. डॉ. नरेन्द्र रघटाटे	
५८.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचा भारतीय कृषी क्षेत्रावरील प्रभाव - वर्तमान कालीन दृष्टिक्षेपातून	१२१
	प्रा. ज्येष्ठ विनायक बागुल	
५९.	कामगार व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	१२४
	प्रा. डॉ. विठ्ठल जीवतोडे	
६०.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे स्त्रीमुक्तीचे विचार व कार्य	१२६
	प्रा. डॉ. रश्मी आर. बंड	
६१.	"डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचार प्रणालीतील सैद्धांतिक भारतीय लोकशाही आणि आजची दशा"	१२९
	प्रा. डॉ. अनंत सूर्यभान सूर्यकार	
६२.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जीवन प्रवास आणि सामाजिक, राजकीय चळवळी	१३२
	प्रा. डॉ. विलास घोडे	
६३.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता	१३६
	प्रा. डॉ. प्रविण भास्करराव हाडे	
६४.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर और शिक्षा	१३८
	डॉ. विद्या अनिल उन्नारकर	
६५.	दलित साहित्याचे प्रेरणास्थान : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	१४०
	प्रा. मीनाक्षी भोयर-राऊत	
६६.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांवरील शेर शायरी : मराठी लोकसाहित्यात नवा अवतार	१४४
	डॉ. लोणे राजेंद्रकुमार लक्ष्मणराव	
६७.	वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातून व्यक्त होणारे बाबासाहेब	१४७
	डॉ. मदकुटे पी.एम.	
६८.	हिंदू कोड बिल व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	१४९
	प्रा. नीता पांडे	
६९.	महिला व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	१५१
	डॉ. प्रज्ञा राजेश निनावे	
६०.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	१५४
	डॉ. जे. एम. काकडे	
६१.	अनुसूचित जातीच्या आणि इतर मागासवर्गीय महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमधील आत्मविश्वासाचा अभ्यास	१५६
	दिनेश जारोंडे	

डॉ. बाबासाहेब, आंबेडकर आणि 'अस्पृश्यता निर्मूलन'

सहा. प्रा. डॉ. नरेन्द्र रघटाटे

श्री बिंझाणी नगर महा. उमरेड रोड, नागपूर, ७२, उल्हास नगर, मानेवाडा रोड, नागपूर-४४००२७.

या भारत भूमीवर मानवी कल्याणासाठी आजपर्यंत तीन धम्मचक्र प्रवर्तन घडून आले. पहिले धम्मचक्र प्रवर्तन भगवान गौतम बुद्धाने सारनाथ येथे भिक्षूंना उद्देशून जो धम्म सांगितला हे होय, ज्यास उत्क्रांतीचा सिध्दांत ही म्हटल्या जाते. कर्लीगच्या युध्दातील भयंकर रक्तपात पाहून द्रवल्लेच्या व्यथित झालेल्या मनाने सम्राट अशोकाने याच भारत भूमीवर दुसरे धम्मचक्र प्रवर्तन घडवून आणले. हे धम्मचक्र प्रवर्तन म्हणजे मानवी हृदय परिवर्तन होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धम्मचक्र प्रवर्तन हे तिसरे धम्मचक्र प्रवर्तन होय की ज्यामुळे लाखो जीवांना माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार मिळाला.

डॉ. आंबेडकर यांचे विचार आज सर्व स्पर्शी झाले आहेत. जगात त्यांच्या विचारांची कास धरून या विचारवंताप्रमाणे जग बदलतांना दिसत आहे. कारण आंबेडकरांचे व्यक्तिमत्व साऱ्या जगाला ठारक आहे. त्यांनी मांडलेले विचार मग ते सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक, ऐतिहासिक असो की राजकीय अशा कितीतरी पैलूंवरील विचार समाजाला व देशाला प्रगतिच्या दिशेने वाटचाल करायला प्रोत्साहित आणि दिशादर्शक ठरले आहेत.

येथे विचार करण्याचा हा मुद्दा आहे की, डॉ. आंबेडकरांना तिसरे धम्मचक्र प्रवर्तन करण्याची गरज कां भासली. याचा अभ्यास केला असता असे लक्षात येते की, वैचारीक दहशतीमुळे बुध्द काळात वर्णजातीच्या अमानवीय शिकवणुकीमुळे माणसा-माणसातील सामाजिक सुसंबंध संपुष्टात आले होते. वर्णजातीच्या उच्चनिचतेच्या व भेदभावयुक्त शिकवणीमुळे एका वर्णाचा माणूस दुसऱ्या वर्णाच्या कार्यानुसार भेदभाव करून, एक दुसऱ्यांचा प्रचंड द्वेष, तिरस्कार, मत्सर, असुया, क्रोध, प्रतिशोध करू लागला. उच्चवर्गीयांत प्रचंड अहंकार, वर्ण वर्चस्वाची भावना तर दुसऱ्यात पोसलेली न्युनगंडता, उच्चवर्णीयांकडे सर्वच अधिकारांचे केंद्रिकरण, तर दुसरे अधिकारहीन, गुढवाढीची प्रचंड पेरणी, अतार्किक कर्मकांडाचा सुळसुळाट, यज्ञातील पशु मानव हत्या व राजमान्यता, भेदभावात्मक अमानविय बंधनामुळे माणसाची माणसापासून समूळ झालेली ताटातूट, कुत्र्याचे मुके घेणारी आणि माणसास हाड! हाड! करणारे तयार झालेले विषाक्त मन, ही मनोवस्था आजही तशीच कार्यरत आहे, जणू काही माणसाचा जन्म त्यासाठीच झालेला आहे.

या तिसऱ्या धम्मक्रांतीचा किंवा प्रवर्तनाचा विचार करतांना बाबासाहेबांच्या जन्मापूर्वीच्या समाजाच्या विचार करणे फार आवश्यक बनून जाते. तर यांच्या जन्मापूर्वीपासूनच भारतीय समाजव्यवस्था ही वर्णभेद, जातीभेद, उच्चनिचता यांनी व्यापलेली होती. स्वतःला उच्चवर्णीय समजल्या जाणाऱ्या समाजव्यवस्थेतील व्यक्ती या धर्मग्रंथांचा आधार घेऊन समाजातील इतर व्यक्तींना आपल्याहून निच मानायचे. वेद, स्मृती, पुराणे इत्यादी धर्मग्रंथातून चातुर्वर्ण्याचा जन्म झाला. या चातुर्वर्ण्याच्या कुशीतून अनेक जाती-जमाती उदयास आल्या. तसेच या चातुर्वर्ण्याच्या विषवृक्षाला असंख्य उच्चनीच जातीची कडू फळे आली. या धर्मग्रंथात शुद्र, अतिशुद्र, चांडाळ, दास, अशा हीन जातीचा सुध्दा जन्म झाला. त्यांनाच तुच्छ लेखण्यात आले आणि अस्पृश्य मानले गेले. अस्पृश्य वर्गाला समाजातून निष्कासित करण्यात आले.

अपमानाचे जीवन जगतांना अस्पृश्यवर्गाचे जीवन करपून गेले. अस्पृश्य मनुष्य हा इतर मनुष्याप्रमाणेच असून देखील त्याला माणूस म्हणून समजले जात नव्हते. इतका भयंकर एका वर्गाचा दुसऱ्या वर्गावर अन्याय होत होता की, एकप्रकारे ही माणुसकीची विटबनाच होय. अस्पृश्यांना ना शान ना सम्मान केवळ त्यांच्या वाटयाला आली ती घृणा आणि अपमान. मरेपर्यंत त्यांची त्यातून सुटका होत नसे, अशाप्रकारे, मरणयातना सहन करून तो जगत होता. किंबहुना, जिवंतपणीच तो नरकयातना भोगत होता. अशा समाज व्यवस्थेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म झाला. त्यांनी त्यांच्या जन्मापासूनच अपमानाचे चटके सोसले. संपूर्ण समाजाची दैनावस्था, गुलामीचे जीवन, सवर्णांचे अन्याय आणि अत्याचार यांचे ज्वलंत चित्र त्यांच्या समोर होते. स्वतः त्याचा अनुभव घेत घेतच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मोठे झाले.

डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर ह्यांचे घराणे महार जातीचे. महार जात ही हिंदू समाजातील अस्पृश्य, अदृश्य नी ज्यांच्याजवळ जाऊ नये ह्या अर्थ अतंतव्य मानला जाई. ह्या अस्पृश्य समाजाची लोकसंख्या त्याकाळी सहा कोटींवर असावी. म्हणजे हिंदू समाजातील प्रत्येक पाचवा घटक, पुरूष, स्त्री व मुले अस्पृश्य मानण्यात येई.

भारताच्या विविध भागात कोणी त्यांना बहिष्कृत, अस्पृश्य, किंवा अतिशुद्र, म्हणत, तर कोणी त्यांचे जीवन शापून कलंकीत केले होते. वस्तुस्थिती अशी होती की, जातीभेदाच्या उच्चनिचतादर्शक शिडीच्या खालच्या पायऱ्यांवर अपमानात जीवन कंठीत असणारे न्हावी नी धोबी हे सुध्दा महार मांगांचा विटाळ मानीत असत.

अस्पृश्यतेसंबंधी विचार करतांना असे म्हणता येईल की डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू-धर्मग्रंथांचा व त्यामाधिल जातीव्यवस्था, वर्णव्यवस्था यांचा अभ्यास करून हिंदूधर्म अस्पृश्यांना कसा कमी लेखतो, ते त्यांनी स्पष्ट केले आणि अस्पृश्यतेविषयी, हिंदूधर्माविरुद्ध लढा देण्यास सुरवात केली. अस्पृश्य वर्गाला वर्णव्यवस्थेतूनच मुक्त करून त्याला समता, बंधुता, स्वातंत्र्य, न्याय्य यांच्या मोकळ्या वातावरणात आणले पाहिजे. यासाठी त्यांनी संघर्ष करण्यास सुरवात केली. या संघर्षाची पहिली सुरवात त्यांनी महाडपासून केली. हा सत्याग्रह पाण्यासाठी नव्हता तर खऱ्या अर्थाने तो सामाजिक समतेसाठी होता असे म्हणावे लागेल. याच वेळी त्यांनी 'मनुस्मृती' या ग्रंथाचेही दहन करून हिंदू समाजाला हादरा दिला. मनुस्मृती जाळण्याचे मुख्य कारण म्हणजे मनुस्मृतीने जातीव्यवस्थेचा पुरस्कार करून अस्पृश्यांना हिन लेखले होते.

त्या काळात अस्पृश्यांना हिंदूंच्या देवळात प्रवेश मिळत नव्हता. हिंदूंच्या मंदिरात प्रवेश मिळावा म्हणून त्यांनी नाशिक येथे सत्याग्रह सुरू केला. यावेळी डॉ. आंबेडकर म्हणाले होते की, 'मंदिरात प्रवेश केल्यामुळे आमचे प्रश्न सुटणार नाहीत. आमच्या प्रश्नाचे स्वरूप व्यापक आहे. त्याचे स्वरूप राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक अशा स्वरूपाचे आहे. परंतु एकाएकी त्यांनी आपल्या धोरणात बदल केला. त्यांनी असल्या चळवळीचे चक्र निराळ्या दिशेकडे फिरविले. आपल्या लोकांनी राजकीय हक्कांकडे अधिक लक्ष द्यावे, असे ते आग्रहाने प्रतिपादु लागले. कारण धार्मिक हक्क आपल्याला पोटाची खळगी भरण्यासाठी काहीही मदत करीत नाही. अस्पृश्यता नष्ट करून व स्पृश्यास्पृश्य भेद नष्ट करून भंगलेला व दुर्बल झालेला हिंदू समाज अभंग, अखंड, संघटित व सामर्थ्यवान व्हावा, असाच त्यांच्या सत्याग्रहाचा, हिंदू समाजाच्या व आपल्या राष्ट्राच्या हिताचा मुळ उद्देश होता. म्हणूनच काही जागृत विचारवंत स्पृश्य देखील त्यांच्या सत्याग्रहाला मनापासून सक्रिय सहकार्य करीत राहिले होते. डॉ. आंबेडकर यांनी आपल्या अस्पृश्योद्धाराच्या जीवित कार्यासंबंधीची सत्याग्रहरूपी पहिलीच कृती राष्ट्रहिताची होती, हे सुर्यप्रकाशाइतके स्पष्ट होते. तसेच डॉ. आंबेडकर आपल्या राष्ट्राच्या अखंडतेची सुरक्षिततेची आणि स्वातंत्र्याची निरंतर काळजी करणारे दुरदृष्टिचे जागरूक राष्ट्रभक्त नेता होते.'^१

व्यक्तिविकासासंदर्भात डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, व्यक्ति विकासासाठी तीन गोष्टींची आवश्यकता असते. त्या म्हणजे सहानुभूती, समता आणि स्वातंत्र्य. हिंदू धर्मात या तीनपैकी एकतरी बाब तुमच्याकरीता उपलब्ध आहे काय? माणूस केवळ भाकरीवर जगत नाही. त्याला श्रद्धेचीही जोड हवीच. त्यांना हे चांगले ठाऊक होते की, हिंदू समाज हा एक मनोरा आहे. व एक जात म्हणजे एक एक मजलाच; पण त्या मनोऱ्यात शिडी नाही. म्हणून एक मजल्यावरून दुसऱ्या मजल्यावर जाण्यासाठी मार्ग नाही. ज्या मजल्यात त्यांनी जन्म घ्यावे त्याच मजल्यात त्यांनी मरावे. खालच्या मजल्यातला माणूस मग तो कितीही लायक असो, त्याला वरच्या मजल्यात प्रवेश नाही व वरच्या मजल्यातला माणूस मग तो कितीही नालायक असो त्याला खालच्या मजल्यात लोटून देण्याची कोणाची प्राज्ञा नाही आणि या सर्व गोष्टींच्या मागे धर्म आहे हे त्यांना निश्चित माहित होते. म्हणून त्यांना या संदर्भात काहीतरी करावे असे सतत वाटत होते. या संदर्भात डॉ. आंबेडकर म्हणत, 'धर्माची आवश्यकता गरीबांनाच आहे. पिडीत लोकांना धर्माची आवश्यकता आहे. गरीब मनुष्य जगतो, तो आशेवर. जीवनाचे मुळ आशेत आहे. ही आशाच नष्ट झाली तर जीवन कसे होईल? धर्म आशावादी बनवतो व संदेश देतो.'^२ 'ज्या धर्मात व्यक्तिला प्राधान्य नाही, तो धर्म मला स्वतःला मान्य नाही. व्यक्तित्वाची जीवनाला समाजाची आवश्यकता असली तरी समाजाची धारणा हे धर्माचे अंतिम ध्येय होऊ शकत नाही. व्यक्तित्वाचा विकास हेच धर्माचे खरे ध्येय आहे. धर्माचे प्रयोजन हे या विश्वाची पुनर्रचना करणे हे आहे.'^३ तसेच पुढे डॉ. आंबेडकर आपले मत व्यक्त करतांना म्हणतात की, 'ज्या देशातील लोक मानसिक संस्कारापेक्षा भाकरीला जास्त महत्व देतात, त्या देशाशी मी संबंध ठेवणार नाही.'^४

यासंदर्भात बाबासाहेब म्हणत, 'जो धर्म तुमच्या माणुसकीस किंमत देत नाही त्या धर्मात तुम्ही कां राहता?' जो धर्मा तुम्हाला देवळात जाऊ देत नाही, त्या धर्मात तुम्ही कां राहता? जो धर्म तुम्हाला शिक्षण घेऊ देत नाही, त्या धर्मात तुम्ही कां राहता? माणुस धर्माकरीता नाही, तर धर्म माणुसाकरीता आहे. माणुसकी प्राप्त करून घ्यायची असेल तर धर्मांतर करा.'^५

तसेच अस्पृश्यांच्या या बंदीवासाच्या बेड्या त्यांना तोडायच्या होत्या. त्यांचे समाजात चाललेले हाल, अत्याचार त्यांना सहन होत नव्हते. म्हणून त्यांच्या मुक्तिचा ते विचार करू लागले, साहित्य निर्मिती करू लागले, प्रबोधनाचे कार्य, समाज सुधारण्याचे कार्य त्यांनी हाती घेतले. तसेच यातून मुक्त होण्याच्या आदर्शापर्यंत त्यांना पोहोचायचे होते. परंतु ते फक्त मानसिक प्रबोधनाच्या वाटेनेच अंगुलीमालाला मारायचे नाही. आपल्या माणुसपणाच्या शक्तीने सदाचरणी माणूस निर्माण करणे ही एक सुंदर, विधात्मक आणि नवा माणूस जन्माला घालणारी प्रक्रिया आहे असे ते मानित.

अशा विचारानेच त्यांनी १३ ऑक्टोबर १९३५ रोजी घेवले यथे अस्पृश्यांच्या सभेत 'अस्पृश्यांनी धर्मांतर करावे' अशी जाहीर घोषणा केली. त्यानंतर त्यांनी मुंबई येथे ३० मे १९३६ रोजी अस्पृश्यांच्या जाहीर सभेत धर्मांतराचे महत्व पटवून देणारे अत्यंत महत्वपूर्ण भाषण करून अस्पृश्यांना धर्मांतर करण्यास प्रवृत्त केले.

पुढे डॉ. आंबेडकर जात निर्मुलनाच्या कामी, धर्मांतर कसे कामी पडू शकते, यावर भाष्य करतात व म्हणतात, 'जात ही भावना आहे, मनाची अवस्था आहे; म्हणून तिचे निर्मुलन हे बाह्य अडथळ्याचे निर्मुलन व्हावे. जात पाळतात म्हणून लोक दोषी आहेत असे नाही. चूक काम असेल तर तो त्यांचा धर्म.'^६ जातींची भावना त्यांच्या मनावर बिंबविणारा धर्म. त्यांचे म्हणणे होते, 'गोऱ्या लोकांच्या हातून निग्रो लोकांचा जितका छळ होतो, त्याच्या शतपट स्पृश्यांच्या हातून अस्पृश्यांचा होतो. फरक एवढाच की, निग्रो गुलामांचा छळ शारीरिक असतो आणि अस्पृश्यांचा मानसिक असतो. गोऱ्या लोकांनी निग्रो लोकांचे देह मारले असेल तर स्पृश्यांनी अस्पृश्यांची मने मारली आहेत आणि देह मारण्यापेक्षा मने मारणे जास्त भयंकर असे कोणीही म्हणेल.'^७

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवन आणि कार्य म्हणजे सामाजिक क्रांतीचे एक महाकाव्य आहे. या महाकाव्यातील आशयस्त्रोत म्हणजे मानवतावाद. ग्रंथप्रामाण्य, अंधश्रद्धा व अज्ञ समजुती यांनी कित्येक धर्मांना ग्रासून टाकलेले आहे. मेलेल्या माणसांचे विचार यांच्यावरच सध्याची रणे माजलेली आहेत. सत्य काय आहे, हे कोणीच पाहत नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मानवतावादी संघर्षाचा विचार करता असे म्हणावेसे वाटते की, इतर राष्ट्रीय पुढारी जसे लो. टिळक, म. गांधी आपल्या राजकारणासाठी धर्माचा जसा आधार घेतात तसा धर्माचा आधार डॉ. आंबेडकरांनी घेण्याचे नाकारले. त्याचे कारण म्हणजे त्यांचा जन्म ज्या हिंदू धर्म सदस्याच्या पोटी झाला होता, त्या हिंदूचे धर्मशास्त्र परस्परांनी माणुसपण नाकारलेले होते. त्यामुळे अपरिहार्यपणे सामाजिक विषमता व तदनुषंगाने येणारी उपेक्षा व

तेजोभाव पदोपदी होत होता.

राजकीय साधनाद्वारे एकता प्रस्थापित करण्यात आणि अस्पृश्यता निवारण करण्यासाठी डॉ. आंबेडकर यांना राजकीय क्षेत्रात यश प्राप्त झाले असले तरी सामाजिक क्षेत्रात मात्र परिस्थितीत फारसा फरक पडला नव्हता. यामुळे डॉ. आंबेडकर यांना अस्पृश्य समाजाच्या विकासासाठी हिंदू धर्माचा त्याग करण्याशिवाय दुसरा मार्ग दिसत नव्हता. त्यांनी १९३५ मध्ये धर्मातराची घोषणा केली होती. परंतु प्रत्यक्षात १९५६ मध्ये त्यांनी स्वतः आणि आपल्या बांधवांसह बौद्ध धर्माचा स्विकार केला.

संदर्भ ग्रंथसूची :

- १) 'महामानव - डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर' - डॉ. ज्ञानराज काशीनाथ गायकवाड, राजवंश पब्लिकेशन, मुंबई-२००७, पृ. क्र. ३९२
- २) 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचारधन', श्री. दिक्षीत, प्रकाश विट्ठल रघुवंशी, श्री गजानन बुक डेपो, कबुतर खाना, दादर, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, १९८६, पृ. क्र. ४०
- ३) उक्त ग्रंथ पृ. क्र. ४१

- ४) उक्तग्रंथ, पृ. क्र. ४२
- ५) 'बाबासाहेब गौरवग्रंथ' - संपादक, प्रा. रो. ए. गवळी, प्रा. सु. हिरवळे, डॉ. पी. ए. गवळी, प्रा. सु. गव्हाणे, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९१, पृ. क्र. ६०६
- ६) 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचारधन', श्री. दिक्षीत, प्रकाश विट्ठल रघुवंशी, श्री गजानन बुक डेपो, कबुतर खाना, दादर, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, १९८६, पृ. क्र. १२
- ७) उक्तग्रंथ, पृ. क्र. १३
- ८) दलित साहित्याचे नामांतर आंबेडकरवादी साहित्य - डॉ. यशवंत मनोहर, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर - २००५.
- ९) पाश्चात्य व भारतीय राजकीय विचार काषकर्त - स. मा. गर्गे, प्रा. चिं. ग. वांगरेकर, प्रा. र. घ. वराडकर आणि व्हि. एस. क्षीरसागर, के. सागर पब्ली. पुणे, २०११.
- १०) महाकवी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, प्रा. चामण निंबाळकर, प्रबोधन प्रकाशन, नागपूर, २००५.
- ११) आधुनिक भारतीय विचारवंत (राजा राममनोहर रॉय ते डॉ. आंबेडकर), डॉ. शांताराम कृष्णराव भोगले, शिवशंकर प्रकाशन, औरंगाबाद, १९८५.